
Zapisi

1.02
Prejeto 20. 4. 2011

UDK 316.485.26

Maria Todorova*

Vojna in spomin¹

Jeseni leta 1912 je bil Trocki poslan z Dunaja na Balkan, da bi kot vojni dopisnik Kievskaje Misli pod psevdonimom Antid Oto poročal o balkanskih vojnih dogodkih. Njegova poročila so skupaj s še nekaterimi članki izšla v knjižni obliki v šestem med dvanajstimi zvezki njegovih nedokončanih zbranih del, izdanih med letoma 1923–1927. V angleščino so bila prevedena šele leta 1980 in z veliko hvale ponatisnjena leta 1993, v času vrhunca jugoslovanskih vojn, imenovanih »tretja balkanska vojna«, kot primarni vir za Balkan.² Vojna poročila Trockega so bila razglašena za pravo mojstrovino in Isaac Deutscher je Trockega, ki naj bi mu »izkušnje natančnega vojnega dopisnika« pozneje koristile »kot utemeljitelju Rdeče armade«, primerjal z angleškim zgodovinarjem Edwardom Gibbonom, ki naj bi izkušnje, pridobljene, ko je bil stotnik grenadirjev v grofiji Hampshire, uporabil pri pisanju zgodovine rimskega cesarstva.³

* **Dr., Department of History, University of Illinois at Urbana-Champaign, 309 Gregory Hall, MC-466, 810 South Wright Street Urbana, IL 61801; e-naslov: mtodorov@uiuc.edu**

¹ Razprava Marie Todorove, profesorice zgodovine na University of Illinois at Urbana-Champaign, na plenarni okrogli mizi 42. konvencije Ameriškega združenja za slovanske, vzhodnoevropske in evroazijske študije 19. novembra 2010 v Los Angelesu. Tema okrogle mize sta bila »Vojna in spomin«. Najpomembnejša dela Marie Todorove: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, 1997; *Balkan Family, Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, American University Press, 1993; *Bones of Contention, The living archive of Vasil Levski and the making of Bulgaria's national hero*, Central European University Press, 2009, objavila pa je tudi vrsto zbornikov in številne razprave s področja socialne in kulturne zgodovine, zgodovinske demografije in zgodovinopisja Balkana. V slovenščini: *Imaginarij Balkana* (prevedla Špela Mihelač), Vita Activa, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana 2001; *Balkanizem in postkolonializem: O lepoti pogleda z letala*, *Zgodovinski časopis*. 2007, št. 1–2, str 141–155.

² *The War Correspondence of Leon Trotsky, The Balkan Wars 1812–13*, New York: Monad Press, Australia: Pathfinder Press, 1980.

³ Isaac Deutscher: *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921*. Oxford University Press, 1954, str. 228.

Ko je Trocki sedemnajst let pozneje v Istanbulu pisal svojo avtobiografijo, je potrdil pomen svoje (balkanske) izkušnje. »V mnogih pogledih je bila to pomembna priprava ne le na leto 1914, temveč tudi na leto 1917.«⁴ Toda v avtobiografiji je tej »epizodi« namenil le stran in pol in ni natančneje razložil, zakaj je bila tako pomembna. Svoje članke je povzel v enem stavku in jih označil za »napad na lažnivost slavofilije, na šovinizem, na vojne iluzije, na znanstveno organiziran sistem poneumljanja javnega mnenja« in na bolgarske krutosti proti ranjenim in ujetim Turkom, zaradi katerih se je sprl z ruskim liberalnim tiskom. To naj bi bil torej povzetek njegove »balkanske izkušnje«. Toda medtem ko je opominjal, da »spomin ni preprosto računalo« in ni »nikoli povsem nepristranski«, je bil precej manj določen pri opredeljevanju različnih vrst lastnega spomina. Trdil je, da je bil njegov topografski in muzikalni spomin slab, njegov vizualni in jezikovni spomin precej povprečen, toda njegov spomin za ideje znatno nad povprečjem.

Vendar je ostalo samo nekaj idej, samo nekaj jih je bilo še v spominu, nekaj tistih, ki niso bile v protislovju s pripovedovalcem in koreografijo, ki naj bi osmislila njegovo spominjanje. V briljantnih in zajedljivih napadih Trockega na liberalce v Vojni korespondenci in posebej v Mojem življenju ni bilo niti sledu o liberalni osebnosti, kakršna naj bi bil leta 1912. Njegova vojna poročila sem začela prebirati ob raziskovanju socialistične tradicije na jugovzhodnih obronkih Evrope v času Druge internacionale (in ne šele ob pisanju tega prispevka), v vsebinskem pogledu pa so me presenetila kot nenavadna mešanica konvencionalne marksistične dogme, ruskega revolucionarnega patriotizma in, kar je najbolj presenetljivo, liberalne poze v slogu, ki spominja na neumrljivo zvrst zahodne meščanske proze. Turčija, to »sršenje gnezdo Bližnjega vzhoda«, je bila od pradavnih časov tiranska država, »reformirati je ni bilo mogoče«, »njen industrijski razvoj je onemogočal sultanov strah pred proletariatom«, če bi mladi Turki brali njegovo pisanje, bi bili osupli, ko bi izvedeli, da je bila njihova revolucija leta 1908 neposredni odmev ruske revolucije (leta 1905), in bolgarski socialni demokrati, o katerih je vedel Trocki povedati le dobro, so bili le »veja ruske socialne demokracije«. Trocki je delil Marxovo in Engelsovo nenaklonjenost do malih držav, posebej do južnoslovanske »Kleinstaaterei«. Njegov posmeh »Liliputancem« bi lahko ublažila le njihova združitev, ki bi težila k oblikovanju skupnega balkanskega tržišča, kar bi pospešilo industrijski razvoj. Balkanske dežele, ki jih je orisal bolj podrobno – Srbija, Bolgarija in Romunija –, so bile zaostale in zaostalost je bila kot retorična figura navzoča vsepovsod: zaostajale so v zgodovinskem razvoju, zanje je bila značilna nizka raven socialne diferenciacije, njihovim literaturam je primanjkovalo tradicije, prevzemale pa so »množične proizvode, ki jih je razvila evropska civilizacija«, njihovo meščanstvo, kot meščanstvo v zaostalih deželah sploh, je bilo brez pravih korenin, njihova demokracija pa je bila primitivna in je imela aziatske poteze. Mnogo njegovih opisov balkanskih politikov je bilo zabavnih, hkrati pa zaznamovanih z njegovim

⁴ Leon Trotsky, *My Life, An Attempt at Autobiography*. New York, Charles Scribner's Sons, 1930, str. 227.

prezirom do njihovega kmetškega izvora. Nikola Pašić je bil preprostež, slabo je govoril nemško, rusko in francosko in Trocki se je čutil močno superiornega. Ko je sedel na vlaku za Beograd, je komentiral »večjezični, pisani, kulturno in politično zmedeni Vzhod – avstrijsko-ogrsko-balkansko internacionalo«.

Trocki je pozabil nekatere svoje ideje iz leta 1912. Ko je bral levite Bolgarom zaradi njihove vojne cenzure v retoriki, kot bi si jo izposodil pri sodobnih liberalnih »think-tanks«, je izzval bes Petka Todorova (ni v sorodstvu z avtorico – op. avt.), glavnega cenzorja in radikalnega simbolističnega pesnika, ki je le dve leti prej skupaj s Trockim protestiral proti panslovanskemu kongresu v Sofiji. Todorov je v ogorčeni izmenjavi mnenj, ki je sledila, Trockega obtožil, da se obnaša skrajno brezkompromisno, »kar lahko imamo za anomalijo, ki jo je pri tebi utrdil režim, pod katerim moraš živeti brez pravic; četudi, kot se mi zdi, za to nespravljivostjo sam pred seboj skrivaš socialno nebogljenost in pomanjkanje praktičnega čuta«. Trocki je te očitke odbil kot »zelo primitivno raven politične kulture«. Seveda je imel Trocki prav z vidika v času miru utemeljene liberalne države, ki se je je navzel na Dunaju, in to se je zgodilo v času, ko je bil prevzet od modernizatorskega in civilizatorskega patosa. Kot piše Deutscher, je bilo to obdobje, ko so se marksisti vseh vrst zavzemali za »evropeizacijo« ruskega socializma, seveda vsaka skupina na svoj način, in klic k evropeizaciji je povsem naravno povzel tudi Trocki, po Deutscherju najbolj »evropski« med ruskimi emigranti. Na Deutscherjevo veliko presenečenje pa Trocki ni imel stikov z Roso Luxemburg, Karlom Liebknechtom in Franzem Mehringom, temveč z možmi sredinske skupine nemške socialne demokracije. Trocki je bil povsem drugačna osebnost manj kot desetletje pozneje, npr. v Brest Litovsku, kjer so ga obtoževali barbarstva, ali ves čas, ko je bil na čelu Rdeče armade in je med drugim – kljub Leninovemu dovoljenju – pripadnikom Rdečega križa preprečil prehod prek bojnih linij, da bi ne bili priča razdejanju, ki ga je povzročilo bombardiranje Kazana. Naše vojne so po navadi označene z veliko začetnico: to so Državlanske vojne, Vojne za Neodvisnost, Osvobodilne Vojne, Narodne Vojne, Kmečke Vojne, Vojna Terorja, celo Velika Vojna in zvečine so pravične vojne. Vojne drugih narodov, z manj jasnimi motivi in ne tako neposredno »privlačne«, pa so samo vojne, nadloge in nesreče. In to postopoma doleti tudi vojne z veliko začetnico, ko iz spomina preidejo v zgodovino. Balkanske vojne so bile nečloveške nesreče, toda vojna Trockega je bila Revolucija.⁵

Najbolj zanimivo pri vojni korespondenci Trockega je bilo, da vojne vročice dejansko ni doživel od blizu, saj časnikarji niso smeli na frontno linijo. Vrednost njegovih sporočil je v pričevanjih prič, oficirjev in vojakov, najbolj pogosto iz njegovih lastnih socialnodemokratskih vrst, ali pa v intervjujih vojnih ujetnikov. Močan je bil tudi v orisu širše podobe vojne, v podrobnem popisovanju občutkov v zaledju, čakanj v vrstah, upanj in strahov: »Zdaj pride vojna in nam razkrije, da se še nismo odplazili po trebih iz barbarskega obdobja naše zgodovine.«⁶

⁵ I. Deutscher, n. d., str. 158. Citat iz Itogi i perspektivi: »Evropska vojna neizogibno pomeni evropsko revolucijo.«

⁶ I. Deutscher, n. d., str. 202.

V avtobiografiji in mnogih člankih se je stalno branil pred kritikami svojega odnosa do kmetstva. V Mojem življenju je empatično zavračal legendo, da se leta 1905 ni menil za kmetstvo. Zato so poučni neobjavljeni spomini bolgarskega aktivista agrarne stranke Hrista Stojanova, odvetnika in notranjega ministra leta 1923, tj. v času agrarnega režima Stambolijskega, ki je pozneje našel zatočišče v Jugoslaviji. Ko se je po vojni vrnil v Bolgarijo, je bil aktiven v levem agrarnem gibanju, ki je nasprotovalo komunistom. V obdobju pred balkanskimi vojnami pa je imel nalogo opazovati socialnodemokratske aktivnosti na podeželju in je precej dobro poznal Krastjo Rakovskega, bližnjega prijatelja in sodelavca Trockega. Med vojno, ko je služil kot oficir, je na pokrajinski železniški postaji prepoznal Trockega, ki je zamudil vlak za Çorlu (danes v Turčiji). Povabil ga je v svoj šotor in Trocki je tam ostal osem dni. Predaval je o delavskem gibanju, Drugi internacionali, o Julesu Guesdu, Jeanu Jauresu, Beblu in Vanderveldu. »Trocki ni prenesel ugovarjanja,« je opozarjal Stojanov. »Ni maral kmetskih gibanj in kmetov ni imel za razred. Nismo mu ugovarjali. Kupovali smo in ne prodajali.«⁷

Že na temelju povedanega je mogoče povsem očitno ugotoviti naslednje: prvič, spomin sam po sebi je brez pomena. Osmislimo ga šele z umestitvijo v širši kontekst, širši okvir. Trocki v prvih poglavjih Mojega življenja, ko je opisoval svoja zgodnja leta, ni poskušal uokviriti, osmisliti svojega otroštva in zato so ta poglavja polna živih spominov, ki postavljajo na laž njegovo trditev o slabem spominu ob odsotnosti idej. Toda njihove impresionistične narave ni mogoče strniti v enovito, konsistentno pripoved; ta se začneja šele z njegovo adolescenco, ko so ga pritegnile revolucionarne ideje in je posledično postala »revolucija« vseobsegajoči okvir njegovega življenja. Spomin je tako »zapakiran« in zgodovinarjeva naloga je, da ga »odpakira«, še več, da natančno preuči samo »pakiranje« in njegove različne oblike: avtobiografijo, biografijo, spomine, akademske in popularne zgodbe, časnikarstvo, romane, pesmi, spomenike, pokopališča, muzeje, saj ima vsaka do njih svoja posebna pripovedna nihanja in konsistenco.

Drugič: do »osmislitve spomina« prihaja v trenutku mirovanja, nekaj časa po dogodku, po navadi v času miru ali, kot to imenuje Trocki, v trenutku odmora: zanj leta 1929 v Istanbulu.

In pri tem lahko povsem očitno ugotovimo, da se tudi ti trenutki sami spreminjajo, da sodobni trenutek spominjanja vedno najbolj odločno sooblikuje spomin. Neposredna izkušnja je ključni usmerjevalec. Z besedami Michaela Oakshota (*Experience and its Modes*, Cambridge University Press, 1966): *Preteklost v zgodovini se spreminja s sedanjostjo, temelji v sedanjosti, je sedanjost /.../. Ne obstajata dva svetova – svet preteklih dogajanj in svet našega sodobnega poznavanja preteklih dogodkov – samo en svet je in to je svet sodobne izkušnje.*

Je to, če je tako jasno, sploh vredno ponovno ugotavljati? Spomin na vojno je danes velikanski posel v dobesednem pomenu besede, s turizmom na prizoriščih vojskovanja, zlasti kar zadeva prvo in drugo svetovno vojno, pa tudi nazaj vse do

⁷ Bolgarski osrednji državni arhiv, TsDA, Sp 3049 B, 35-37.

napoleonskih vojn in v nekaterih redkejših primerih srednjeveških bitk, ter s provizijami kiparjem, arhitektom, filmskim producentom, piscem zgodb in soočimo se z dejstvom: akademikom. Najbolj donosna tema zgodovine Združenih držav je državljanska vojna. Tu je lahko najti zaposlitev, podobno pri drugih z vojno zgodovino povezanih temah, kot sta nasilje in obvladovanje nasilja. Vse je zapakirano pod rubriko: »učimo se, da bomo lahko preprečili«. Nikakor nočem zanikati, da ni v številnih primerih tudi nekaj tega in hkrati pristnega idealizma, toda sumim, da je v mnogih tudi precej pretirane pozornosti nasilju, obložene s puritansko moralizirajočim bahaštvom. V Evropi so danes spomin in komemoracije druge svetovne vojne posebno pomembna tema zaradi iskanja skupnih *lieux de mémoire* v težnji po oblikovanju skupnih kulturnih temeljev Evropske unije.

Dve ideji, ne tako očitni neposredno po drugi svetovni vojni, sta zdaj v središču pozornosti (ena postopoma od sedemdesetih let dalje in druga v zadnjih dveh desetletjih). Prva je skoraj obvezno povzdigovanje holokavsta kot metafizičnega dogodka 20. stoletja, ki zasluži svojo zgodovino (toda v tej lupini je zanimiva preobrazba holokavsta od nemške krivde k vseevropski in vsiljevanja specifično nemške *Vergangeheitsbewältigung* kot normativne rešitve celo v primerih, ki so zunaj paradigme). Druga pa je enačenje nacizma s sovjetsko izkušnjo na splošno, ne le stalinizmom *tout court*. Obe ideji imata svoje privržence in nasprotnike, eni in drugi imajo tehtne argumente, vendar ne želim vrtati v to, hočem le preprosto reči, da je to prostor vojne in spomina v današnji Evropi. Kot vsak zgodovinski prostor pa je tudi ta prehodni in ni vseobsežen. Vzemimo občutljivo temo primerjave med totalitarnima režimoma Hitlerja in Stalina. Kjer je bil do nedavna, celo ob priznanju zločinov na obeh straneh, pri ocenah poudarek v razlikovanju enega in drugega, je danes prevladujoča težnja v poudarjanju podobnosti. Njen najbolj redukcionističen, pa tudi najmočnejši argument je razširitev pojma »genocida«. Ali je pomembno, sprašujejo njegovi zagovorniki, če je nekdo ubit zaradi svoje pripadnosti etnični, verski, socialni in politični skupini? Ne, prepričana sem, da ne. Toda predstavljamo si, da bosta čez sto let pogled na globalno zgodovino 20. stoletja določala nova hegemonistično središče in jezik, oba kitajska. Predstavljam si, da bodo tedaj množično nasilje 20. stoletja slikali z velikim čopičem brez večjih razlik med režimi, kajti končno, ali je res pomembno, če nekdo umre v Evropi v plinski celici, od krogle ali v delovnem taborišču v prvi polovici stoletja ali pa zato, ker je bil kolateralna žrtev reševanja iz odvratnega režima in utiranja poti v demokracijo z napalmom in bombami v Jugovzhodni Aziji in na Srednjem vzhodu v drugi polovici?

To me pripelje k zadnji točki, k točki o izkušnji. Stavni vložki so danes visoki, ker ima vse, česar se spominjamo, še status pričevanja, neposredne izkušnje. Opravila sem majhen preizkus s svojimi študenti in jih med drugim vprašala, kako se najbolje ohranja spomin na vojno. Medtem ko sem pričakovala množico odgovorov v zvezi z umetnostjo, poezijo, leposlovjem, kinematografijo, spomini, zgodovino, je prevladujoča večina poudarjala osebne zgodbe, osebna pričevanja. Druga svetovna vojna je še zelo priljubljena tema, ker so v njej sodelovali (ali pa so bili

njene žrtve) stari očetje. Poročila prič niso nujno najbolj točna, veljajo pa za posebej legitimna. Zgodovina ponuja točna poročila o preteklosti in uživa verodostojnost, toda poročila očitodcev imajo, tako kot miti, oboje: verodostojnost in avtoriteto.⁸ Naj posplošeno predlagam hipotezo, da sta moč in avtoriteta osebnega pričevanja v polnem razmahu tri generacije. Po pregovoru v svahiliju so umrli, ki ostajajo živi v ljudskem spominu, »živi mrtveci«. Šele ko umre zadnji, ki jih je poznal, so razglašeni za povsem mrtve.⁹ Tvegam tezo, da se ta proces začne šele s tretjo generacijo in se nato pospeši, dokler ne seže v temo. Nasprotno, sega vrednotenje neposredne izkušnje prek posameznika, ki je izkusil dogodek, saj vpliva tudi na ljudi, ki imajo neposredno izkušnjo s to osebo.

Pierre Nora je postal obvezna opomba pod črto v vsaki razpravi o spominu, toda malokdo je pozoren na temeljno razliko, ki jo je napravil med *lieux* in *milieux de mémoire*. V angleščini se *milieux* ne prevaja, v zvezi z *lieux* pa je nekaj dlakocepske negotovosti, ki sega od prevajanja z »realms« (področja) prek »sites« (mesta, lokacije) do »places« (prostori, kraji) ali ohranjanja francoskega izvirnika. *Milieu* označuje mesto živega ali živetelega spomina ali bolje: mesto, ki omogoča neposreden dostop do živih tradicij. Ko tradicije odmrejo, priključijo ta mesta v spomin le še posamezna sporočila, pogosto nostalgijo. Lieu pa uporablja Nora za označevanje eksteritorialnih mest kolektivnega spomina. V specifičnem primeru sodobne Francije ugotavlja, da je prišlo do premika od vrste naturaliziranega kolektivnega spomina k zavestni, stvarni in precej mehanistični dejavnosti ohranjanja spomina. Tako opozarja na premik od mest ponotranjenega, socialnega kolektivnega spomina v točno določene, brezosebne lokacije. Teh je dolga vrsta, saj so med njimi arhitekturni, besedni in drugi artefakti, spomeniki in svetišča, zgodovine in učbeniki, muzeji in arhivi. Pri komentiranju *lieux* Nora pravi: »Nič več ne iščemo geneze, temveč bolj rešitev uganke, kdo smo, v luči tistega, kar nismo več.«¹⁰

Premik od *milieux* do *lieux* je neizogiben, ker se navezuje na neposrednost živete izkušnje, obravnavane v širokem smislu, in to bo doletelo tudi sodobne vojne o »vojni in spominu«. Nič tragičnega ni v tem. Če bi bilo le mogoče, da bi bila »vojna in spomin« v prihodnje varno spravljena v *lieux de mémoire*! Bojim pa se, da se to ne bo zgodilo v predvidljivi prihodnosti in se bo proizvodnja novih *milieux* nadaljevala.

Prevedel Peter Vodopivec

⁸ Tu se opiram na razpravo Brucea Lincolna o zgodbah, legendah, zgodovini in mitu (Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification, New York - Oxford, Oxford University Press, 1989, str. 24–25.

⁹ David Lowenthal: The Past is a Foreign Country, Cambridge University Press, 1985, str. 195.

¹⁰ Pierre Nora: Entre mémoire et histoire, v Les lieux de mémoire, I, Paris 1984, xxxiii, citirano v Patrick Hutton, History as an Art of Memory, Hanover 1993, str. 148.

load of the members of the parliament in the Slovenian national assembly exceeds the work load of the members of the Croatian assembly by almost a third, which can be partially ascribed, on one hand, to the modest number of the Slovenian national assembly members, and, on the other hand, on the increased scope of the tasks brought about by the entry of Slovenia into the European Union. The author emphasises that the mere institutional structure does not ensure the democracy of the political system and society, even though it supports it. It is the society that is an important factor in the further development of parliamentarism.